

УДК 1(091)11:2

Т. І. Чаркіна
кандидат історичних наук, заступник директора
з навчально-виховної роботи
Харківської гімназії № 65 Харківської міської ради
Харківської області

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ І ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. Проблемам культури надається особливе значення, особливо в епоху соціальних криз, крутих історичних переломів, коли зміни в бутті людини починають цікавити суспільство. Філософське осмислення людини неможливе поза філософським осягненням культури, адже розкриття способів ставлення людини до світу, усвідомлення власних цінностей, розкриття особливостей внутрішнього світу визначає основи філософського пізнання людини.

Філософська рефлексія над культурою є ретроспективною, вона дозволяє визначити теоретичні форми пізнання, простежити розвиток людства в динаміці. Вивчення теоретичних концепцій філософсько-антропологічних досліджень культури, дослідження культури у вимірі філософсько-антропологічного та філософсько-історичного підходу сприятиме розширенню теоретико-методологічної бази досліджень культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До означеної проблеми зверталися філософи, історики, мистецтвознавці, етнографи, лінгвісти, психологи і т. д. Вони розглядали методологічні основи вивчення культури, але не систематизували теоретичні концепції через філософсько-антропологічний підхід. Так, В. Межуєв [7] вивчав історичні умови розвитку культури, її визначення в різні історичні періоди. Він зазначав, що ще за Просвітництва культура розумілася як «історія духу», духовний розвиток людства, вона вдосконалювала людину в ході її історичної еволюції. Філософ Е. Маркарян [9] визначав культуру як «позабіологічно створений засіб спілкування», а В. Стьопін [10] – як геном соціального життя. Історико-антропологічні дослідження культури представлені у працях вітчизняних і зарубіжних авторів (Л. Матвеевої, В. Мельника, В. Воронкової, Л. Дюміна, Л. Дециньського, В. Багацького, С. Малиновського, П. Бьорка, С. Хантінгтона, О. Огурцова, В. Візгіна, Л. Сидоренко та ін.).

Мета статті полягає у вивченні теоретичних концепцій філософсько-антропологічних досліджень культури, дослідженні культури як вияву людської природи, тобто через філософсько-антропологічний підхід. Послідовно осмислити культуру через філософсько-антропологічний підхід складно, адже культура не визначається лише з природи людини. Тому філософсько-антропологічний підхід до вивчення культури доповнюється філософсько-історичним підходом, у якому культура розуміється як феномен, де головна роль відводиться діяльності людини в процесі історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Є багато визначень поняття «культура», і всі вони є правильними. Визначимо це поняття з погляду історичного пізнання. Так, культура є результатом поведінки людей, їхньої діяльності, вона історична, тобто передається з покоління в покоління разом з ідеями, віруваннями, цінностями. Розглядати культуру доречно як результат діяльності людей і тих матеріальних і духовних цінностей, які є продуктами цієї діяльності. Лише розглядаючи культуру через призму діяльності людини, народів, націй, можна зрозуміти її сутність.

Визначали культуру багато вчених і мислителів. Філософський погляд на культуру був розвинутий І. Гердером (1744–1803 рр.). Автор здійснював її аналіз у процесі співставлення з людиною, природою, історією, соціумом. Він розглядав культуру в контексті еволюції, наголошуючи на відмінності людського від тваринного.

Американський етнолог Альфред Луїс Кребер (1876–1960 рр.), представник школи культурної антропології ХХ ст., визначав культуру як «універсальний, загальнолюдський феномен». У праці «Конфігурації культурного зростання», посилаючись на фактичний матеріал, здійснюється огляд сформованих раніше підходів до аналізу цивілізацій. У праці «Стиль і цивілізація» автор розглядав частини моделей культури, яка характеризує їх розквіт, наполягає на ізолюваності окремих культур, відкидаючи фактори спадковості та взаємовпливу; він вважав, що всі культури проходять через фіксовані паралельні стадії розвитку, а потім умирають.

Можна виділити кілька основних теоретичних концепцій, або парадигм, які засновані на філософсько-антропологічних дослідженнях:

1. Еволюційна, тобто сформована в ході історичного розвитку. Ця теорія культури представлена в працях американського вченого Л. Моргана (1818–1881 рр.), англійського історика Е. Тейлора (1832–1917 рр.) та ін. Її сутність полягає в тому, що визначальним у формуванні культури є принцип єдності людського роду та спорідненості потреб різних народів у її формуванні. Аналізуючи культуру первісного суспільства, Е. Тейлор доводив, що його розвиток відбувається прямолінійно, від простого до складного. Учений визначив культуру як сукупність знань, мистецтв, моралі, права, звичаїв та інших особливостей, що притаманні людині як члену суспільства. Він досліджував історію релігій і вважав, що вони беруть початок із примітивного уявлення про душу, яке в процесі еволюції перетворюється на складні уявлення про духовне.

Л. Морган у розвитку суспільства виділяв такі стадії: дикість, варварство, цивілізація. Провідна ідея в дослідженнях автора – це прямолінійність культурного прогресу й обов'язкова вимога для кожного народу пройти всі необхідні стадії розвитку. Культуру він розглядав як вияв людської природи. Так, філософсько-антропологічний підхід окреслює риси культурного процесу через людські особливості.

2. Антропологічна (функціональна) концепція культури. Представлена у працях англійського етнографа й соціолога Б. Малиновського (1884–1942 рр.), французького етнолога й соціолога К. Леві-Строса (1908–1991 рр.), американського етнографа А. Кребера (1876–1960 рр.). Сутність концепції полягає в тому, що виникнення й розвиток культури пов'язані з потребами людства. Б. Малиновський ділив потреби, що зумовили виникнення культури, на первинні, похідні й інтегративні. Первинні спрямовані на продовження роду й забезпечення його життєдіяльності, їм відповідає розвиток знань, освіти, житлових умов. Похідні спрямовані на виготовлення та вдосконалення знарядь праці, їм відповідає розвиток економіки й культури господарювання. Інтегративні проявляються в необхідності згуртування й об'єднання людей, у потребі авторитету. Задоволення цих потреб відповідає політична організація суспільства. Відмінність між культурами зумовлена різними способами задоволення потреб.

3. Циклічна концепція (або концепція циклічних колообертів). Основоположником концепції вважається італійський філософ Дж. Віко (1668–1740 рр.). Кожний народ, на думку вченого, у своєму розвитку проходить цикл, який включає три епохи: дитинство, або бездержавний період, де провідна роль належить жерцям; юність, для якої харак-

терне формування держави й підкорення героям; зрілість людського роду, де відносини між людьми регулюються совістю й усвідомленням свого обов'язку. Формою правління в цей період є монархія або демократична республіка. Досягнувши вищого ступеня розвитку, люди знову падають на нижчий. Епоху середньовіччя вчений трактував як «друге варварство». Концепція циклічного розвитку знайшла продовження в працях М. Данилевського (1882–1885 рр.), О. Шпенглера (1880–1936 рр.), А. Тойнбі (1889–1975 рр.).

4. Революційно-демократична. Засновниками революційно-демократичної (марксистської) концепції культури були К. Маркс (1818–1883 рр.) і Ф. Енгельс (1820–1895 рр.). Вона ґрунтується на принципі, що визначальним у походженні й розвитку культури є матеріально-перетворююча суспільна діяльність людей, спрямована на задоволення матеріальних потреб, на формування висококультурної людини як суспільного суб'єкта діяльності.

5. Структуралістична. Досліджує будь-яку діяльність. Учені означеного напрямку висунули завдання подолати описовість в аналізі культури, поширити на гуманітарне знання методи точних природознавчих наук (математичне моделювання, комп'ютеризація й інше). Метою структуралізму було виявлення структури, сукупності відносин між частинами цілого. Прихильник – французький філософ, історик Мішель Поль Фуко (1926–1984 рр.).

Об'єкт дослідження конкретно-наукового структуралізму – культура як сукупність знакових систем, найважливіша з яких – мова, але в яку входять також наука, мистецтво, релігія, міфологія, звичаї, мода, реклама й т. п. Саме в цих об'єктах структурно-семіотичний аналіз дозволяє знайти приховані закономірності, яким несвідомо «підкоряється» людина. Цим закономірностям відповідають глибокі шари культури (ментальні структури – психологічні механізми, що зумовлюють надання переваги певним типам і формам мовних репрезентацій, духовний склад, спосіб думок і т. п.). Увага приділяється культурним явищам з вигляді етнографічних, психологічних, історико-наукових, історико-культурних та естетичних систем-утворень як сукупності взаємозв'язаних і взаємодіючих елементів, суть яких визначається не тільки змістом, скільки місцем і роллю в соціальній системі.

К. Леві-Строс вивчав культурне життя диких племен і встановив, що соціальні й культурні правила (шлюб, термінологія близькості людей, тотемні відносини, міфологія та ін.) можна сприймати як мови, оскільки в кожній із цих сфер відбувається обмін інформацією, для розуміння якої необхідний код.

У 1970 рр. виникає постструктуралізм – школа, представники якої також визнавали наявність структури, проте своїх попередників, структуралістів, звинувачували в догматичності. Так, Е. Морен, Ж. Бодрійяр, Ж. Дерріда, Р. Барт вважали, що структури децентралізовані.

6. Функціональна концепція. Її підтримував британський антрополог і культуролог Броніслав Каспер Малиновський (1884–1942 рр.). Він вважав, що культура породжується потребами людської природи. Потреби людини ним поділялися на первинні, похідні й інтегративні. Первинні потреби – біологічні, основне завдання яких – сприяти продовженню роду й забезпеченню його життєдіяльності. Похідні потреби спрямовані на виготовлення та вдосконалення знарядь праці, складність і рівень яких залежить від розвитку економіки та культури господарювання. Інтегративні потреби ставлять за мету об'єднання людей, яке формується завдяки політичній організації суспільства. Різні способи задоволення цих потреб стають причинами формування відмінності між культурами. Тобто культура в Б. Малиновського задовольняє людські функції, виступаючи як складна функціональна система взаємопов'язаних матеріальних і духовних інститутів. Їхнє завдання – задоволення певних потреб людини. Рівновага між соціальними інститутами – необхідна умова існування культури. Її порушення має згубні наслідки для культури, оскільки руйнує її цілісність.

7. Ігрова. Прихильник – нідерландський історик і філософ Й. Гейзінга (1872–1945 рр.). Він убачав основу культури в грі, а гру визначав як вищу сутність людини. Гра виступає як специфічний фактор усього, що оточує людину у світі. Й. Гейзінга зазначав, що людська культура виникає й розгортається як гра. Остання розглядається як явище культури, аналізується засобами культурологічного мислення. Автор писав, що утримується від психологічної інтерпретації гри, проте за своєю суттю це дослідження є психологічним, виконаним у руслі історичної психології та дитячої гри. У своїй фундаментальній праці «Homo Ludens. Досвід дослідження ігрового елемента в культурі» він запропонував переосмислити поняття культури, виходячи з наявності ігрового елемента в культурному житті. Інтерес до гри в культурфілософії ХХ століття – це форма самосвідомості епохи, коли зріс попит на гру (спорт, вікторини, кросворди й т. д.), що стало поштовхом відійти від політизації й ідеологізації життя.

Й. Гейзінга розглядав історію культури як змінні культурно-історичні цінності, в яких взаємодіє більшість елементів, пов'язаних із духовним життям і творчістю людини. Різницю він убачав у відношенні «гри» й «серйозності». На думку Й. Гейзінги, саме гра (а не праця) була формуючим елементом людської культури, оскільки виконувала більш широку функцію, ніж утилітарні види діяльності. Гра – це вираження людської боротьби, глибокий прояв життя. Вона стоїть по той бік серйозного. До того, як людина накопичила в собі сили змінити навколишній світ, вона створила свій «світ» у сфері гри. Функція гри, за Й. Гейзінгою, старша за все культурне життя. Вона – завжди свобода людини, а не гнітюча залежність від обставин, вона дає простір життєвим силам, стимулює до вдосконалення, і все це на рівні розваги, жарту, неприборканості людських емоцій і пристрастей.

В архаїчних культурах, вважає Й. Гейзінга, гра панувала в усіх сферах життя, а тому протилежність гри й серйозності ще не має значення. У пізні епохи відбувається розділ сфери гри й серйозності. Відбувається це за рахунок безкінечної диференціації культур. У ХХ столітті спостерігається майже повна втрата ігрового елемента, культура стає серйозною, а тому відчувається її падіння.

8. Синергетична. Згідно із синергетикою, культура постає у вигляді невідножованої, відкритої, нелінійної самоорганізуючої системи. Відкритість системи означає наявність у ній джерел (входів) і стоків (виходів), обміну речовиною й енергією з навколишнім середовищем. Кожна культура має свою комунікаційну мережу (система ліній зв'язку, шляхів переміщення й розподілу політичних, релігійних та інших духовних ідей, соціальних і матеріальних ресурсів), яка забезпечує певний стан її життєдіяльності. На відміну від еволюціоністів, які говорили про лінійний розвиток людства, сьогодні прийнято розглядати спіралеподібний розвиток культури (від хаосу до порядку).

Відкритість системи є необхідною, але недостатньою умовою для її самоорганізації: не всяка відкрита система самоорганізується, буде структуру. Для цього необхідна наявність двох протилежних початків: початку, що творить структури, нарощує неоднорідність структури за рахунок дії джерела (порядок), і початку, що розмиває, розсіює однорідність (дисипативний початок, хаос). Роль дисипації, хаосу подібна до ролі скульптора, зі здатністю відтинати від кам'яної брили (системи) все непотрібне, зайве. Тому вона є необхідним елементом саморозвитку світу.

Концепція М. Кагана надає провідне значення в цьому процесі діяльності людини. Головною характеристикою людської діяльності, що принципово важлива для усвідомлення специфіки культури, є те, що людина спочатку визначає мету, а потім здійснює певні дії. У процесі пізнання навколишнього світу й самого себе людина створює артефакти (будь-які досягнення людства). Це діяльність опередмечування, за якої ідеї втілюються в конкретних речах або явищах. Наступною стадією є предметне буття культури (об'єктивне існування артефактів), за цим – діяльність

розпредмечування (нове покоління людей переосмислює досягнення пращурів, частково переймає їхній досвід). Після цього артефакти змінюють людину, що виступає вже як співучасник творення культури.

9. Діалогічна концепція культури. Її прихильником був мистецтвознавець М. Бахтін (1895–1975 рр.). Проблема філософії діалогу, філософії Іншого, філософії спілкування стала однією з ключових проблем сучасності. Діалогічність як засіб гуманітарного пізнання була вперше виявлена Ф. Шлейєрмахером, а в методологію гуманітарних наук уведена М. Бахтіним для пояснення процесів комунікації між двома культурами; він вивів формулу «адресат – адресат – код». Першою стадією гармонійного співіснування різних культур можна вважати толерантність (терпимість), другою – власне діалог культур (взаєморозуміння й обмін досвідом). Діалог культур не призводить до зникнення однієї з них, оскільки кожна культура має свою унікальну специфіку. Діалог культур можливий тільки на основі єдиних цінностей [1]. Таким чином, людина (її вчинки, внутрішній світ) є об'єктом дослідження, вона постає перед дослідником як сукупність текстів, що створюють об'єктивну сторону пізнання. Суб'єктивна сторона пізнання визначає діалогічну природу дослідження. Через діалогізм М. Бахтін намагався розкрити сутність людини, її індивідуальність. Діалогізм означає плюралізацію філософської антропології.

Висновки. Осмислення культури здійснюється в процесі співставлення її з людиною, природою, історією, соціумом. Теоретичні концепції філософсько-антропологічних досліджень культури розширюють наше уявлення про наукові пошуки та здобутки людства, сприяють розширенню теоретико-методологічної бази історичного пізнання, сприяють вивченню культури в різних смислових ракурсах. Подальші наукові пошуки спрямуємо на дослідження особливостей культури в історичному пізнанні, гармонійного співіснування різних культур.

Література

1. Бонцак Н. Жизнь и философская идея Михаила Бахтина / Н. Бонцак // Вопросы философии. – 1996. – № 10. – С. 94–112.
2. Гуревич П. Муки диалога / П. Гуревич // Философские науки. – 1994. – № 4/5/6. – С. 15–31.
3. Історія світової культури : [навч. посібник] / Л. Левчук, В. Панченко, В. Грищенко, В. Єфіменко, І. Лосев, О. Шинкаренко. – К. : Либідь, 1994. – 400 с.
4. Кассирер Э. Лекции по философии культуры / Э. Кассирер // Культурология XX в. Антология. – М., 1995. – С. 104.
5. Козловський П. Постмодерна культура / П. Козловський // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. – К., 1996. – С. 10.
6. Лотман Ю. К проблеме типологии культуры / Ю. Лотман // Избр. статьи: в 3 т. – Т. 1. – Таллинн, 1992. – С. 141–149.
7. Межуев В. Культурология и философия культуры / В. Межуев // Культурология сегодня: Основы, проблемы, перспективы. – М., 1993. – 408 с.
8. Огурцов А. Культура как диалог / А. Огурцов // История культурологии : [учебник для системы послевузовского профессионального образования]. – М. : Гардарики, 2006.
9. От философии жизни к философии культуры: Сборник статей / Под ред. В. Визгина. – СПб., 2001. – 395 с.
10. Сидоренко Л. Філософське осмислення культури і цивілізаційних процесів / Л. Сидоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/sid-culture.htm>.

Анотація

Чаркіна Т. І. Теоретичні концепції філософсько-антропологічних досліджень культури. – Стаття.

Філософське осмислення людини неможливе поза філософським осягненням культури. Розкриття способів ставлення людини до світу, усвідомлення власних цінностей, розкриття особливостей внутрішнього світу в процесі історичного розвитку визначає основи філософсько-антропологічного пізнання людини.

Мета статті полягає у вивченні та систематизації теоретичних концепцій філософсько-антропологічних досліджень культури. Філософсько-антропологічний підхід до вивчення культури доповнюється філософсько-історичним, у якому культура розуміється як феномен, де головна роль відводиться діяльності людини в процесі історичного розвитку.

У ході дослідження встановлено такі концепції дослідження культури: еволюційна, антропологічна (функціональна), циклічна, революційно-демократична, структуралістична, ігрова, синергетична, діалогічна. Теоретичні концепції філософсько-антропологічних і філософсько-історичних досліджень культури розширюють наше уявлення про наукові пошуки та здобутки людства, сприяють розширенню теоретико-методологічної бази історичного пізнання, вивченню культури в різних смислових ракурсах.

Ключові слова: культура, філософсько-антропологічний підхід, філософсько-історичний підхід, концепції, історичне пізнання.

Аннотация

Чаркина Т. И. Теоретические концепции философско-антропологических исследований культуры. – Статья.

Философское осмысление человека невозможно без философского осмысления культуры. Раскрытие способов отношения человека к миру, осознание собственных ценностей, раскрытие особенностей внутреннего мира в процессе исторического развития определяет основы философско-антропологического познания человека.

Цель статьи – изучить и систематизировать теоретические концепции философско-антропологических исследований культуры. Философско-антропологический подход к изучению культуры дополняется философско-историческим, где культура понимается как феномен, в котором главная роль отводится деятельности человека в процессе исторического развития.

Установлены такие концепции исследования культуры: эволюционная, антропологическая (функциональная), циклическая, революционно-демократическая, структуралитическая, игровая, синергетическая, диалогическая. Теоретические концепции философско-антропологических и философско-исторических исследований культуры расширяют наше представление о научных поисках и достижениях человечества, теоретико-методологическую базу исторического познания, способствуют изучению культуры в разных смысловых ракурсах.

Ключевые слова: культура, философско-антропологический подход, философско-исторический подход, концепции, историческое познание.

Summary

Charkina T. I. Theoretical concepts of philosophical-anthropological studies of culture. – Article.

Philosophical comprehension of man is impossible without a philosophical interpretation of culture. The disclosure of the ways of man's relationship to the world, the recognition of his own values, the disclosure of the features of the inner world in the process of historical development determines the basis of philosophical-anthropological knowledge of man.

The purpose of the article is to study and systematize the theoretical concepts of philosophical-anthropological studies of culture. The philosophical-anthropological approach to the study of culture is supplemented by a philosophical-historical approach, in which culture is understood as a phenomenon in which the main role is assigned to human activities in the process of historical development.

The following concepts of cultural research have been established: evolutionary, anthropological or functional, cyclical, revolutionary-democratic, structural, gaming, synergetic, dialogical. Theoretical concepts of philosophical-anthropological and philosophical-historical studies of culture broaden our understanding of the scientific search and achievements of mankind, expand the theoretical and methodological basis of historical knowledge, contribute to the study of culture in different semantic perspectives.

Key words: culture, philosophical-anthropological approach, philosophical-historical approach, concepts, historical cognition.